

**İNANÇ TURİZMİ VE BÖLGESEL KALKINMAYA ETKİSİ AĞRI İLİ
ÖRNEĞİ***
**Faith Tourism and Its Impact on Regional Development: A Case
Study of Ağrı Province**

Kerem KARABULUT

Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
kkarabulut@agri.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-3159-3289>

Yelda KÖKSAL

Öğr. Gör., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu/Konaklama
İşletmeciliği Bölümü

ykoksal@agri.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-7781-8220>

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-Journal of Ağrı İbrahim Çeçen
University Social Sciences Institute AİCUSBED 5/1 Nisan/April 2019 / Ağrı

ISSN: 2149-3006

e-ISSN: 2149-4053

Makale Türü- <i>Article Types</i> :	Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi- <i>Received Date</i> :	06.02.2019-
Kabul Tarihi- <i>Accepted Date</i> :	27.03.2019
Sayfa- <i>Pages</i> : 83-104	10.31463/aicusbed.523594

<http://dergipark.gov.tr/aicusbed>

This article was checked by

iThenticate

İNANÇ TURİZMİ VE BÖLGESEL KALKINMAYA ETKİSİ AĞRI İLİ ÖRNEĞİ*

Faith Tourism and Its Impact on Regional Development: A Case Study of Ağrı Province

Kerem KARABULUT Yelda KÖKSAL

Öz

Günümüzde turizm, kişilerin psikolojik, sosyal ve fiziksel ihtiyaçlarını karşılayarak önemi sürekli artan ve önemli boyutlara ulaşan etkili ve güçlü bir faaliyet olarak ortaya çıkmaktadır. Turizm, hem ulusal ve yerli ekonomilerin gelişmesine hem de toplumsal refah düzeyinin yükselmesine olumlu katkılar sağlamaktadır. Bu bağlamda turizm, bölgelerarası dengeli kalkınma ve gelişmeye katkı yaparak önemli bir araç haline gelen sektör durumundadır. Bu nedenle dünyada ve Türkiye’de turizme verilen önem her geçen gün artarak turizm faaliyetleri çeşitlilik kazanmakta, yeni turizm türleri ilgi çekmektedir. Gelişen yeni turizm türlerinden biri olan inanç turizmi, insanların turizme katılmalarını etkileyen önemli nedenlerden biridir. Bu kapsamda geçmişte birçok medeniyete ev sahipliği yapan Ağrı ili çalışma sahası olarak ele alınmıştır. Kutsal kitaplara konu olan ve tufandan sonra Nuh’un Gemisi’nin konakladığı inanışıyla inanç turizmi açısından ön plana çıkan Ağrı Dağı ve yörenin önemli şair ve filozoflarından olan Ahmed-i Hani’nin mezarının bulunduğu Ahmed-i Hani Türbesi, ilin inanç turizminin merkezi haline gelmesini sağlayan iki önemli değerdir. Bu amaçla yapılan çalışmada inanç ziyaretlerinin bölgenin kalkınmasına ekonomik anlamda ne gibi etkileri olduğunu tespit etmeye yönelik otel yetkililerinin görüşleri alınarak durum değerlendirilmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İnanç turizmi, bölgesel kalkınma, Ağrı.

Abstract

Today, tourism is an effective and powerful activity and the importance of tourism is continuously increasing and reaching important dimensions by meeting the psychological, social and physical needs of people. Tourism contributes positively to the development of both national and domestic economies and to the increase of social welfare. In this context, tourism is a sector that has become an important issue by contributing to the balanced development and development of the regions. Fort this reason tourism activities are diversified due to the importance given to tourism is increasing each passing day in the world and in Turkey and new types of tourism are

* Bu çalışmanın özeti, 3.Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi(20-22 Nisan 2018 Mardin) Bildiri Özetleri Kitabında yayımlanmıştır.

drawing attention. Faith tourism, which is one of the new developing tourism types, is one of the important reasons affecting the participation of people in tourism. In this context, Ağrı province, which has hosted many civilizations in the past, has been considered as the working area. There are two important values that have made province as the center of the faith tourism: First one is Ağrı Mountain, which is the subject of holy books and come into prominence for faith tourism with the belief that Noah's Ark is staying after the flood and second one is the tomb of Ahmed-i Hani who is one of the most important poets and philosophers of the region. In this study, the opinions of the hotel authorities were taken to determine the effects of faith visits on the economic development of the region and the situation was evaluated.

Keywords: Faith tourism, regional development, Ağrı.

Giriş

İktisadi kalkınma, II. Dünya Savaşı'ndan itibaren tüm ülkeleri etkileyen önemli tartışma konularından biridir. Gelişmiş ülkeler 1765 sanayi devriminden itibaren, gelişmekte olan ülkeler ise özellikle 1950'lerde itibaren sanayileşme konusunda önemli çabalar harcamaktadırlar. Bu doğrultuda, sanayileşen ülkelere "gelişmiş ülke", sanayileşemeyenlere de "gelişmekte olan", "azgelişmiş" veya "geri kalmış ülke" ifadeleri kullanılmaktadır. Ülkeler sanayileşme süreçlerini tamamlayamayınca ihracata konu sanayi üretimi gerçekleştirememekte ve dış ödemeler dengeleri sürekli açık vermektedir. Bu nedenle, birçok ülkenin çözüm olarak turizm sektörüne yöneldiği ve bu anlamda ciddi yatırımlar yapmaya başladığı görülmektedir (Demir, 2014: 101).

Küreselleşme sürecinin zirve yaptığı günümüz şartlarında, ülkeler ekonomik ve sosyal anlamda öncelikli olarak büyüme ve kalkınmayı sağlamaya çalışmaktadırlar. Böylece, ulusal ve bölgesel bazda kalkınmasını sağlayabilen ülkeler, hem uluslararası alanda söz sahibi olabilmekte hem de ülke içerisindeki kaynakları daha verimli kullanarak toplumsal kalkınmayı ve refah artışını sağlayabilmektedirler (Perktaş, 2014: 475).

Bir ülke ekonomik, fiziki ve sosyal açılardan önemli farklılıkları bulunan, kendine özgü ekonomik yapısı, gelişme şartları ve sistematiği olan bölgelerden meydana gelmektedir. Ülke ekonomisi açısından geri kalmış bölgelerde bu farkların minimuma indirilmesi önem arz etmektedir (Tekin, 2011: 38).

Bölgelerarası dengesizlik, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde kendini daha fazla göstermesine rağmen; gelişmiş ülkelerin de karşı karşıya geldikleri önemli bir sorundur. Ülkelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi bakımından gelişmiş ve az gelişmiş olması ya da kendi içinde de görece olarak gelişmiş ve az gelişmiş bölgelerin bulunması, ülke içinde pek çok sosyal ve ekonomik sorunlara neden olmaktadır (Akış, 2011: 238). Bir ülkede bölgeler arasında önemli ölçüde gelişmişlik farklarının bulunması; birtakım ekonomik sakıncaları da beraberinde getirmektedir. Kaynakların eksik kullanımını, kaynakların sektörler arasında optimal dağılımının önlenmesi ve şehirlerin aşırı ölçüde büyümesi gibi sorunlara neden olabilir (Tekin, 2011: 38). Yine pek çok bölgede, ekonomik faaliyetlerin yetersizliği nedeniyle istihdam sağlanamamakta ve işsizlik sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle ciddi emek göçü verilmektedir. Bu durumun sonucu olarak nüfusta azalma; büyük şehirlerde de aşırı nüfus yoğunluğu yaşanmaktadır. Göçle artan

nüfus, büyük şehirlerde pek çok sosyo-ekonomik sorunların ortaya çıkmasına neden olarak büyük şehirleri yaşanmaz hale getirmektedir (Keskin, 2016: 147).

Belirtilen genel sorunların önlenmesinde özellikle gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde turizm faaliyetleri bölgesel kalkınmanın ve genel kalkınmanın sağlanmasında önemli bir sektör olmaktadır. Bölgesel kalkınmanın sağlanması için; kültürel ve doğal mirasa sahip bölgelerde sağlık ve eğitim hizmetlerinin geliştirilmesi, alt yapı çalışmalarının hızlandırılması önemlidir. Bir bölgede kültürel mirasın, doğal güzelliklerin tanıtımı sonucunda turistik faaliyetler artmakta ve o bölgede yerel ürünlerin tanıtımının da yapılması sağlanmaktadır. Böylece elde edilen turizm gelirlerinden yerel halk da yerel işletmeler ve çeşitli iş olanakları aracılığıyla doğrudan veya dolaylı olarak pay alabileceklerdir (TÜSİAD, 2012: 33).

Turizm doğal, çevresel ve kültürel kaynaklardan en çok yararlanan bir sektör olup; bu kaynakları doğrudan bir sermaye olarak kullanabilmektedir (Çakılcıoğlu, 2013:27). Yerelde farkına varılmayan pek çok tarihi, doğal mekanlar turizm arzına dahil edilerek turistlerin uğrak yeri haline dönüştürülebilir. Özellikle son yıllarda çeşitlenen turizm ve turistlerin taleplerinin dikkate alınması ve yerel potansiyellerin turizme kazandırılması önem arz etmektedir (Keskin, 2016: 148). Bu anlamda önemli alternatif turizm türleri arasında yer alan inanç turizmi, insanların hem mensubu oldukları dinin kutsal mekânlarını hem de dini liderlerinin yaşadıkları yerleri görmek istemeleri sonucunda ortaya çıkan bir turizm türüdür (Eyky vd., 2015: 60). Günümüzde tüm dünyada tek tip turizm çeşidinden vazgeçilerek ürün çeşitlenmesine gidilmektedir. İnanç turizmi de bu durumdan payını alarak; tüm ülkeler için faaliyet gösterme potansiyeline sahip önemli bir turizm çeşidi olmaktadır (Bayrakçı, 2016: 284). Türkiye, doğal, kültürel ve tarihi zenginlikler açısından büyük bir potansiyele sahiptir ve Türkiye'nin ekonomik büyüme ve kalkınmasında turizm sektörü önemli bir paya sahiptir (Gülbahar, 2009: 34). Turizmin bölgesel kalkınmada pek çok ekonomik faaliyeti harekete geçirdiği düşünüldüğünde; son zamanlarda ilginin giderek arttığı inanç turizmi açısından her bölgenin sahip olduğu önemli manevi değer potansiyellerinin bölge ve ülke kalkınmasında dikkate alınması gerekmektedir.

Çalışmaya konu olan Ağrı ili inanç turizmi açısından önemli kentlerden birisidir. Eski Beyazıt'ta bulunan saygın din alimlerinden biri olan Ahmed-i Hani ve bütün dinler açısından kutsal kabul edilen Nuh'un Gemisi'nin izinin olduğu inanışıyla efsanevi bir yönü olan Ağrı Dağı bölgenin inanç turizmi açısından önemli zenginliklerinden olup bölge turizmi için değerlendirilmeyi bekleyen önemli bir potansiyel konumundadır. Bu doğrultuda ele alınan çalışmanın temel amacı da; inanç turizmi açısından önem taşıyan bu değerlerin farkındalığının sağlanarak bölgenin ekonomik kalkınmasındaki rolünün ortaya konulmasıdır.

Kısa Literatür

İnanç turizmi ile bölgesel kalkınma ilişkisine yönelik yapılan çalışmalar kısıtlıdır. Literatürde Poria, Butler ve Airey (2003), din ve turizm ilişkisinin ülke ekonomilerine mikro ve makro düzeyde etkilerinin olduğunu belirtmişlerdir.

Sevinç ve Azgün (2012), Eşitti ve Kınır (2015) vb. gibi yazarlar tarafından ele alınan çalışmalarda, kavramsal çerçeveye birlikte çalışmanın geçtiği yerin inanç turizmi açısından potansiyeline değinilerek mevcut durum değerlendirmesi yapılmış ve öneriler geliştirilmiştir.

Literatürde daha çok turizm ile bölgesel kalkınma ilişkisi ele alınmıştır. Bahar (2007), çalışmasında elde ettiği bulgulardan yola çıkarak; bölgesel kalkınmada turizm sektörünün az gelişmiş ve geri kalmış bölgelerde doğrudan ya da dolaylı olarak bir katkı sağladığını vurgulamıştır. Bu bölgelerin gelişmesine, ekonominin yeniden yapılandırılmasına ve sonuçta bir bütün olarak ekonomik büyüme ile kalkınmaya katkı sağladığını göstermiştir. Doğan ve Yıldız (2007), turizm sektörünün ülke ve bölge ekonomileri üzerindeki etkilerinin üzerinde durarak; göller bölgesinin sahip olduğu alternatif turizm potansiyelinin bölgenin kalkınmasında bir dinamik olarak kullanılabilirliğini teorik ve ampirik olarak tartışmışlardır.

Çeken (2008), turizmin bölgesel kalkınma ve az gelişmişliğe olan etkisi üzerinde durarak, turizmin Türkiye'deki kalkınmaya etkisini gözlemlere ve bilimsel araştırmalara dayanarak tartışmıştır.

Kızıldemir ve Sarıışık (2017), turizm endüstrisinin ekonomik etkilerinin bölgesel kalkınmaya olan etkilerini tespit etmeye yönelik Adana ilinde yaptıkları çalışmada anket yöntemini kullanarak yerel paydaşlardan görüş almışlardır ve 453 adet veri elde etmişlerdir. Alınan görüşler yerel paydaşların şehirdeki turizm faaliyetlerinin istihdam, döviz girdisi ve bölgeye yönelik yatırım artışı sağladığı düşüncesinde olduklarını ortaya koymuştur. İlin turizm sektörünün sağladığı ekonomik faydalardan daha fazla yararlanabilmesi adına yatırım ve bölgesel planlamalarının güncellenmesi için öneriler geliştirilmiştir.

Gülbahar (2009), Tunçsiper ve Özyılmaz (2009), Künu vd. (2015), Baykul ve Maden (2017) vb. turizm sektörünün bölgelerarası dengesizlikleri gidermedeki rolünün önemi üzerinde durularak çalışmanın ele alındığı ilgili bölgeye ilişkin öneriler sunulmuştur.

Bölgesel Kalkınmada Turizm Sektörünün Yeri ve Önemi

Dinamik bir kavram olan kalkınma kavramı; bulunulan mevcut durumdan daha iyiye yönelik sosyo-ekonomik açıdan değişimi kapsamaktadır (Tolunay ve Akyol, 2006: 118). Diğer bir anlatımla kalkınma; *"iktisadi nitelikteki yapıların yanı sıra sosyal, siyasal ve kültürel nitelikteki yapılarda da gelişme yönünde bir değişmeyi hatta yeni yapıların oluşturulmasını içeren süreçleri ifade etmektedir"* (Özyakışır, 2011: 49).

Bölgesel kalkınma kavramı, kalkınma iktisadının ortaya çıkışıyla beraber 1940'larda önem kazanmaya başlamıştır. Gündeme gelişi Doğu ve Güneydoğu Avrupa arasındaki ekonomik farklılıklar sonucunda olsa da, bugün az gelişmiş ve gelişmekte olan bölgeler için büyük önem taşımaktadır. Bölgelerarası gelişme farklarının en aza indirilmesine bağlı olarak; ekonomik kalkınmanın yanı sıra sosyal ve kültürel gelişmenin sağlanabilmesi, yoksulluğun azaltılabilmesi mümkün olabilecektir (Samırkaş ve Bahar, 2013: 107). Bölgesel kalkınma olgusu bu anlamda öncelikle bölge vizyonunu dikkate alarak, katılımıcılığı ve sürdürülebilirliği temel ilke edinen, bölge refahının yükseltilmesini

amaçlayan, ülke bütününde yer alan bölgelerin, çevre bölgeler ve dünya ile karşılıklı etkileşimiyle oluşan ve insan kaynaklarının geliştirilmesi, iktisadi ve sosyal, yeterliliklerin harekete geçirilmesi yoluyla yapılan çalışmaların bütünüdür (Üçler vd., 2016: 287). Bölgelerin gelişme dinamiklerinde tarihsel süreç içerisinde çeşitli nedenlerden dolayı farklılıklar meydana gelmiştir. Doğal kaynaklar, demografik yapı, tarihsel birikimlerin çeşitli yörelerde yoğunlaşmalarından kaynaklanan farklılıklar ilk akla gelen nedenlerdendir. Yine ülkede uygulanan ekonomi politikalarının da doğrudan veya dolaylı olarak bölgesel boyutunun olduğu söylenebilir. Bölgelerarası gelişmişlik farklarına gelişmiş ülkeler de dâhil olmak üzere her ülkede rastlamak mümkündür (Samırkaş ve Bahar, 2013: 63).

Planlı ve etkin bir turizm politikası aracılığıyla turizm sektörü, tarım ve sanayide yeterli kaynak ve gelişme imkânına sahip olamayan fakat zengin bir arz potansiyeli olan bölgelerde, turistik yönden dengeli bir kalkınmanın gerçekleştirilebilmesine imkân sunacaktır (Çeken, 2016: 117). Turizm, geri kalmış bölgelere de sağladığı sosyo-ekonomik faydalardan dolayı bu bölgelerin kalkınmasında hayati sektörlerden biri olarak görülmektedir (Toy ve Çalışkan, 2016:113). Gelişmekte olan ülkelerin sahip oldukları kaynaklarla kalkınma hamlelerini gerçekleştirememeleri günümüzde önemli bir sorundur. Turizm sektörünün gelişmesi kalkınmayı olumlu etkilemektedir. Turizm, kaynakların etkin bir şekilde kullanılmasını sağlayarak; bölgeler arasındaki dengesizliklerin giderilmesinde ve bölgelerin kalkınmasında önemli bir rol oynamaktadır (Çeken, 2008:294-295). Çünkü turizm göreceli olarak bir ülkenin geri kalmış bölgelerinde geliştirildiğinde, bu alanlarla gelişmiş bölgeler arasındaki eşitsizlik veya dengesizlikler azaltılabilmektedir. Turizmle bu bölgelere yeni para girişi ve gelir artışı sağlanabilir, bölge halkı için yeni istihdam olanakları oluşturulabilir, bölgedeki küçük ve orta ölçekli işletmeler desteklenebilir ve yine turizm sayesinde diğer ekonomik faaliyetler, işletmeler bölgeye çekilebilmektedir (Somuncu, 2006: 165). Turizm alanında yapılan yatırım ile de diğer sektörler içindeki birçok ekonomik faaliyetin ortaya çıkması sağlanarak bölgeler arasındaki eşitsizlik giderilebilmektedir. Böylece yeni istihdam alanları oluşmaktadır. Turizm yatırımının yapılmasıyla inşaat ya da sanayi sektörü bundan dolayı olarak etkilenebilmektedir. Ülkeye olan turistik talebin artması; hava, kara ve deniz yolu trafiğini canlandırarak, ulusal ekonomiyi olumlu yönde etkilemektedir (Bahar ve Kozak, 2012: 11).

Bir bölgenin gelişiminde turizm hem ekonomik anlamda hem de sosyal, kültürel ve hayat standartları anlamında önemli katkılar sunmaktadır. Turizm sayesinde öncelikli olarak altyapı ve üstyapı hizmetleri geliştirilebilmektedir. Özellikle geliştirilen bu hizmetler sadece turistlerin beklentilerini karşılamakla kalmayıp, aynı zamanda bundan faydalanan yerel halkı da memnun etmektedir. Ayrıca yerel altyapının yanında diğer hizmetlerin (su, atık, enerji, iletişim, ulaşım vb.) sunulmasını da sağlamaktadır. Yine turizm sosyal yaşam üzerindeki etkileriyle bölgesel kalkınmada önem arz etmektedir. Turizm geliştiği toplumlarda inanılmaz güçlü bir sosyal ağa imkân sağlayarak; insanların ve toplumların sosyal anlamda turizmden etkilenmelerini sağlamaktadır (Şengel ve Zengin, 2017: 4-5). Kalkınma hızıyla nüfus artış hızı arasındaki dengesizlik iç göçlere sebep olmaktadır. Turizmle iç göçler azalabilmekte ve engellenebilmektedir. Bununla birlikte kentlerin gecekondulaşma veya çarpık kentleşme hızı yavaşlamaktadır. Turizm, bu gibi toplumsal

sorunları önleyici ve azaltıcı fonksiyonuyla kalkınmaya katkıda bulunmaktadır (Harbalıoğlu ve Ünal, 2013:1193).

Bölgesel Kalkınma ve İnanç Turizmi

Sanayileşmemiş bölgelerde bölgelerarası gelişmişlik farklarını önleyebilmek ve bölgesel kalkınmayı sağlayabilmek için kullanılacak kalkınma araçlarından birisi alternatif turizm faaliyetleridir (Aydemir ve Yaşar, 2015: 493). Alternatif turizm, doğal kaynakları koruyarak kaliteli bir çevre oluşturmanın yanında bu faaliyetlerin gerçekleştiği bölgede yaşayan yöre halkının turizm faaliyetlerinden ekonomik fayda elde etmelerini amaçlayan bir turizm çeşididir (Albayrak, 2013: 38).

Alternatif turizm türlerinden biri olarak kabul edilen inanç turizmi, çeşitli dinlere inanan kişilerin, dini ihtiyaçlarını karşılamak gerekçesiyle inanç çekim merkezlerine yaptıkları seyahatlerin turizm kavramı içerisinde değerlendirilmesidir (Nasibov ve Şen, 2017: 421). İnanç turizmi, insanların dinler tarafından kutsal sayılan yerleri ziyaret etmesi, dini toplantı ve törenlere katılması veya bunları izlemesi, hac gibi görevlerini yerine getirmesi, kutsal ve ünlü mabetleri görmek amacıyla yaptıkları ve önemli boyutlara ulaşan seyahatlerin ve konaklamaların oluşturduğu turizm hareketidir (Usta, 2016: 12-13) .

Dinlerin var olduğu günden bu yana kişilerin ait oldukları dinin öğretilerini yerine getirmek maksadıyla kutsal yerleri ziyaret etmeleri, bu kutsal yerlere kitlesel hareketlerin gerçekleştirilmesine neden olmuştur. Bu kitlesel hareket inanç turizminin de başlangıcı olmuştur. Zamanla kişilerin dini arzularını gerçekleştirme maksadıyla sürekli yaşadıkları yerden uzaklaşmaları, gittikleri yerlerde belirli bir süre kalarak çeşitli turizm işletmelerinden faydalanmaları bu kitlesel hareketin turizm kavramı içerisinde değerlendirilmesini sağlamıştır (Albayrak, 2013: 230-231). Dini yapılar (tapınak, sinagog, kilise, manastır, cami vs.), mekânlar (hac mekânı, kutsal topraklar, dini kişiliklerin doğduğu, yaşadığı veya vefat ettiği yerler, izledikleri yollar), kutsal eşyalar (dini kişiliklere veya dinlere ait), festivaller, dini karakterli kutlama ve ayinler, inanç turizminin kapsamı içinde değerlendirilmektedir (Kervankıran ve Eryılmaz, 2017: 277). Turizmin gelişmesinde çok sayıda olgu, durum ve koşul etkilidir. Bu faktörlerin dışında turizm gelişimini sayısız psiko-sosyal motivasyonlara borçludur ki, bunlar arasında dini motivasyonlar en önemli olanlardan biridir (Okuyucu ve Somuncu, 2013: 628). Özellikle insanların manevi olarak güçlenmek ve rahatlamak istemeleri sebebiyle inanç turizmine katılma istekleri bu anlamda önemli bir itici güçtür (Albayrak, 2013: 232). Müslümanların Mekke ve Medine'yi, Hıristiyanların Efes Meryem Ana Evi'ni ve Roma'daki Vatikan Sarayı'nı ziyaret etmeleri buna örnektir. Kişilerin söz konusu mekânlara yönelik seyahatlerinin başlıca nedeni ibadetlerin mekâna bağımlılık göstermesidir (Usta, 2016: 18). Yine bu kapsamda İsrail'in Kudüs şehri, İspanya'nın Santiago de Compostela şehri (Roma ve Kudüs'le birlikte Hristiyanların üç önemli hac merkezinden biri), Fransa'nın Lourdes şehri, Filistin'in Beytüllahim şehri, Meksika'daki OurLady of Guadalupe Bazilikası, Hindistan'daki KashiVishwanath Tapınağı, Japonya'daki Meiji Tapınağı günümüz inanç turizmi açısından önemli olan merkezlerden bazılarıdır. Önceleri niş pazar olarak düşünülen hac seyahatleri bugün oldukça popüler hale gelen ve hızla büyüyen bir pazar bölümü haline gelmiştir (Olca ve Albuz, 2016: 4). Türkiye ülke olarak inanç turizminin gelişmesi açısından önemli

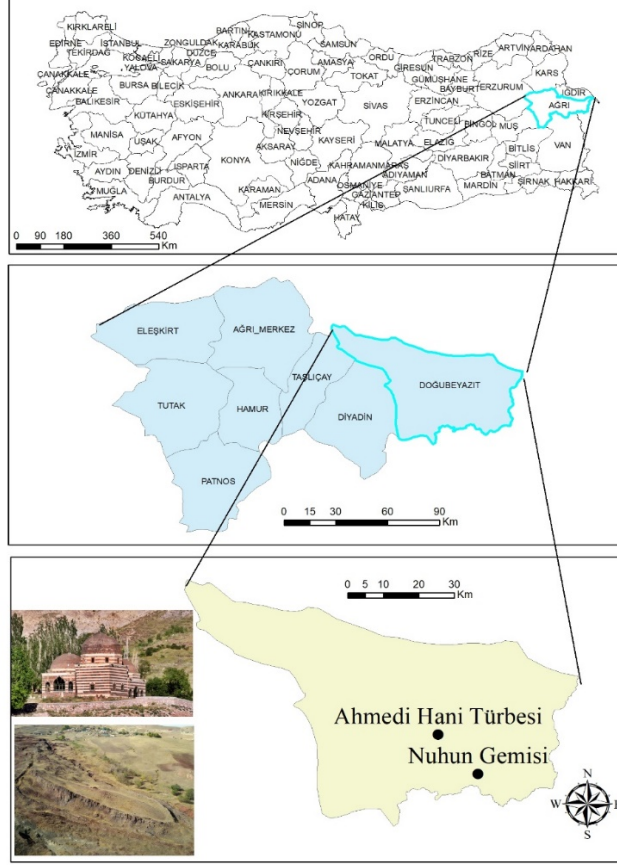
bir konuma sahiptir. Tufan olayının geçtiği ve Nuh'un Gemisi'nin kalıntılarının Ağrı Dağı'nda olduğuna dair inanış nedeniyle geminin aranması çalışmaları, Hz. İbrahim'in ateşe atıldığı yer olarak bilinen Urfa, tarihi tapınakların en önemlisi olarak nitelendirilen Artemis tapınağının Efes'te olması, yine dini inançları gereği Hristiyanlar için Efes'in önemli olması, Antakya, İznik, Demre, Kapadokya, İstanbul, Tarsus gibi merkezler tarih boyunca ziyarete konu olan yerlerdir (Aksoy, 2002:420).

Türkiye'de "İnanç Turizmi" ile ilgili faaliyetler 1995'te başlamış ve gelişerek günümüze kadar ulaşmıştır. 1995-1998 yılları arasında konu ile ilgili uzman ve ilgili kişilerce "İnanç Turizmi" faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. İnanç turizmini gündeme taşıyan ve Türkiye'nin çeşitli şehirlerinde (Pamukkale, Denizli, Kuşadası, İzmir gibi) düzenlenen "İnanç Turizmi" sempozyumları önemli çalışmalarındır (Harunoğulları, 2016: 187). Türkiye'de henüz inanç turizmi açısından bir sıçrama yaşanmamıştır fakat bu pazarı geliştirmek için başta Kültür ve Turizm Bakanlığı olmak üzere, pek çok kurum ve kuruluşlar çaba göstermektedir (Bayrakçı, 2016: 291).

Dünya Turizm Örgütü'nün son verilerine göre inanç turizmi kapsamında yaklaşık 300 milyon kişi seyahat etmekte ve bu seyahatler aracılığıyla 18 milyar dolar büyüklüğünde bir ekonomik pazar oluşmaktadır. Bu veriler; inanç turizminin ülke gelişimi için alternatif bir turistik ürün olarak gelir potansiyeli oluşturabileceğini göstermektedir. Buna ek olarak, Dünya Turizm Örgütü, inanç turizminin de içinde bulunduğu turistik hareketlerin 2020 yılına kadar %20 artacağını öngörmektedir (Okuyucu ve Somuncu, 2013: 636). Günümüzde toplumun bütün alanlarını etkisi altına alan turizm olayı, sanayileşme, gelir artışı, ulaştırma, kültür ve sosyal alanlardaki gelişmelerle birlikte, kendi içerisinde bir tür olarak ortaya çıkan inanç turizmi kavramıyla ve dini merkezlerle, ülkeler arasında büyük döviz hareketlerine fırsat veren ekonomik bir olay olarak değerlendirilmelidir (Akat, 2008: 27).

İnanç Turizminde Ağrı İlinin Yeri

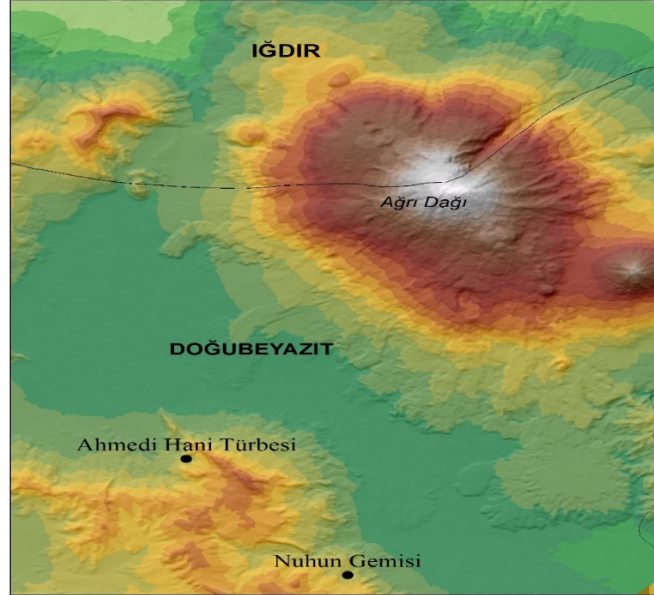
Türk halkının uzun yıllardan bu yana Anadolu toprakları üzerindeki sürdürdüğü yaşam şekli ve buldukları dönemin özelliklerini yansıtan dini inançları, gelenek ve görenekleri, mimari ve sanat eserleri günümüz turizmi için önemli birer kaynak oluşturmaktadır. Yine Anadolu'da ilköğretim çağı uygarlıklarının yaşam bulması, Hristiyanlığın ilk dönemlerinden Havarilerin, Ortaçağ'da ise; Musevilerin buldukları ülkelerde maruz kaldıkları ağır baskı ve yok etme politikalarının sonucu olarak Anadolu topraklarına sığınmaları dolayısıyla Anadolu üç büyük dine (Müslümanlık, Hristiyanlık ve Musevilik) ait birçok kültürün doğduğu, geliştiği ve yayıldığı bir dini merkez konumuna ulaşmıştır (Kozak vd., 2015: 35-36).

Harita 1: Ağrı İli Lokasyon Haritası

Çalışmanın konusu olan Ağrı ili, Asya'yı Anadolu'ya bağlayan bir geçiş güzergâhının olduğu bölgede bulunduğundan (Çetin, 2009: 245); bir çok uygarlığa kucak açmıştır ve zengin kültürel değerleriyle de önemli bir turizm potansiyeline sahiptir (Taşdemir, 2011: 619).

İlin inanç turizminde ön plana çıkmasını sağlayan temel değerler; Nuh'un Gemisi'nin izinin olduğu inanişıyla tüm semavi dinler açısından kutsal kabul edilen **Ağrı Dağı** ve bölge insanının manevi dünyasında önemli bir yeri olan **Ahmed-i Hani'nin Türbesi**dir. Her iki değer de Doğubayazıt sınırlarında yer almaktadır.

Harita 2: Ağrı İli Doğubayazıt İlçesinin Konumu (Araştırma Alanı)

Ağrı Dağı ve İnanç Turizmi Açısından Önemi

İlin inanç turizmi merkezi haline gelmesini sağlayan önemli değerlerden biri Ağrı Dağı'dır. Jeolojik konumunun yanı sıra, tufandan sonra Nuh'un Gemisi'ne ev sahipliği yaptığına inanılması sebebiyle özellikle dış turizme konu olmaktadır (Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2011: 62).

Nuh Tufanı ve Hz. Nuh'un yapmış olduğu geminin içindeki canlılarla birlikte nerede karaya oturduğu Eskiçağ'dan günümüze kadar gizemini korumuş ve önemli olaylardan biri olarak görülmüştür. Nuh Tufanı, yeryüzünde en geniş coğrafi bölgeye yayılan efsanelerin başında gelmekte olup; üç büyük dini temsil eden kutsal kitaplara (Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim) konu olmuştur (Belli, 2011: 47). Eski İranlılar'da Persler döneminde çok tanrılı inançtan tek tanrılı inanca geçiş sürecinde oldukça önemli bir rol oynayan Zerdüştlükte; Ahura Mazda (bilge kişi, yani Hürmüz) inancında da Ağrı Dağı kutsal sayılmaktadır (Doğanay, 2003: 175-176). Tufan olayı, Efsanede aynı konuyla farklı versiyon ve isimlerle kuşaktan kuşağa da aktarılmıştır (Belli, 2011: 47). Ağrı Dağı ile ilgili olarak Tevrat'ta Ararat, İran Fars kaynaklarında Kuhi Nuh, Arap eserlerinde Cebel- El Haris, Ermenilerde Masis gibi isimler verilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de ise Nuh Tufanı ile ilgili olarak Cudi terimi kullanılmaktadır. Tarihte "Nuh Tufanı" hakkında rivayetin ilk yazılı kaynağı milattan önce 2. yüzyılın ortalarına ait olan Sümer efsanesidir (Murat Kızı, 2011: 583). Hz. Nuh'un Gemisi'nin nerede olabileceği konusunda araştırmalar günümüze kadar hala devam etmektedir. Kutsal kitaplardan Kuran-ı Kerim'in Hud Suresi'nin 44. ayetinde ve hadiste Hz. Nuh'un Gemisi'nin Cudi Dağı üzerine oturduğu şeklinde ifadeler yer almaktadır. Yine ünlü Arap coğrafyacısı Yakut el-Hamavi (1228'de Arapçaya çevirdiği

Tevrat'ın bir nüshasında) ve bir müfessir olan Katade (735 yılında) Gemi'nin Cudi'ye oturduğuna dair bilgi vermişlerdir. Kutsal kitaplardan Tevrat'ta verilen bilgiye göre de (Tekvin, VIII.4) Gemi'nin Cudi Dağı dışında Hari Ararat Dağları (Dağlık Ararat) üzerine oturduğu ifade edilmiştir. Tevrat'ın hem Aramice hem de Süryanice tercümelerinde (Süryani Tevrat- Tekvin VIII./IV) Hz. Nuh'un Gemisi'nin "Ture Kardü Dağları'na" (Dağlık Urartu Bölgesi) indiği belirtilmiştir. Konuya ilişkin birçok araştırmacı ise Cudi Dağı'nı, Ağrı Dağı ile özdeşleştirmektedir. Ağrı Dağı'nın kuzeybatı eteğinde ve Doğubayazıt yakınlarındaki Üzengili (eski Maşar) köyü yakınlarında "Cudi Tepesi" bulunmakta ve yine bölge halkı bu köyün yakınlarındaki büyük bir gemiye benzer oluşumun, Hz. Nuh'un Gemisi'nin kalıntısı olduğuna inanmaktadır. İranlılar da binlerce yıldır Ağrı Dağı'nı, "Nuh'un Dağı" anlamına gelen "Kuh-i Nuh" olarak adlandırmaktadırlar. Ağrı Dağı Bölgesi'nin yanı sıra Kafkasya, Nahçıvan, Azerbaycan ve İran Bölgesi'nde yaşayan milyonlarca insan Hz. Nuh'un Gemisi'nin Ağrı Dağı üzerinde bulunduğuna inanmaktadır (Belli, 2011: 47-48). Nuh Tufanı sonucunda karaya oturan geminin ve Nuh'un kayıp kenti Naxuan'ın bu çevrede bulunduğu öne sürülmektedir. Kutsal gemi ve Nuh'un kayıp kenti Naxuan'ı arama çalışmaları, 1983 yılından beri sürdürülmektedir. Başta ilk astronomlardan J.T.Irvin olmak üzere Amerika Birleşik Devletleri'nden bir grup araştırmacı bölgedeki bu sahayı uzun yıllardan beri incelemektedirler (Ağrı Doğa Turizm Master Planı, 2013: 40).

1883 yılının baharında Ağrı Dağı ve etrafındaki büyük bir bölgenin maruz kaldığı depremle Hz. Nuh'un Gemisi tekrar gündeme gelmiştir. Hasar gören köylere yardım amaçlı elçiler görevlendirilmiştir. Dağın üzerinde çığ tehlikesini araştıran araştırmacılar, buz yığımindan çıkan, ağaçtan koyu renkli büyük bir yapıyı keşfetmişlerdir. Bulunan bu yapının Hz. Nuh'un Gemisi'nin olabileceği sonucuna varılarak o dönemde ilk defa Türkiye tarafından resmi bir açıklama yapılmıştır. İstanbul'daki günlük bir gazete de bu bildiriye açıklamıştır. Dünya basınında bu bildiri yer almıştır. Araştırmacılarından İncil'i okumuş olan bir İngiliz, Kitabı Mukaddes'teki eski ağaçtan yapıldığını görmüştür ve bu kerestenin ise yalnızca Fırat'ın çukur ovalarında yetiştiği bilinmektedir. Yapı keresteden yapılmış ve kahverengiye boyanmıştır. Köşeleri parçalanmıştır. İç kısmı dört buçuk metre yüksekliğinde, dört bölüme ayrılmıştır. O dönemde yerel halktan, jeologlardan ve yine hava kuvvetleri personellerinden büyük, kare şeklinde, kısmen kara gömülmüş, koyu gri bir nesneyi gördüklerini ifade edenler olmuştur (Gerrit Aalten, 2011: 412-416). Ağrı Dağı'nın güneyindeki Telçeker ile Üzengili köyleri arasında doğal bir anıt bulunmaktadır. Gerçekte bu anıt gemi biçiminde bir şekil, iz (siluet) dir. Bu kalıntı Türkiye-İran transit yoluna 3,5 km mesafededir. Nuh Tufanı sonucunda karaya oturan geminin burada kaldığı öne sürülmektedir. Buranın halk arasındaki adı, Cudi Dağıdır ve Cudi sıradağlarının son halkasıdır. 1983 yılından itibaren kutsal geminin kalıntılarını burada arama çalışmaları hızlanmıştır. 11 Eylül 1959'da bölgeye gelen harita yüzbaşı İhsan Durpınar, Doğu bölgesinin havadan çekilen fotometrik haritalarını tetkik ederken ilginç bir resim bulmuştur. Bunun Nuh'un Gemisi olabileceği ihtimali düşünüldüğünden Ağrı Dağı ve Telçeker Köyü üstündeki heyelan bölgesinde gemi arama çalışmaları hızlanmıştır (Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2011: 62). Yine 2003 yılında NAMI'nın Hong

Kong'lu araştırmacılar ve Türk ekibi Ağrı Dağı'nda keşif gezileri yapmıştır. Ekim 2008'de Panda LEE Yiu-fai dört Türk dağcı ile 4000 metrenin üzerinde bir yükseklikteki bölgeye ulaşmışlardır. Orada bir ahşap yapının varlığına şahit olmuşlardır (Noah's Ark Ministries International, 2011: 476-478). Kültür ve Turizm Bakanlığı Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu 17.09.1989 tarih ve 3657 sayılı kararı ile gemi kütesinin korunması gereken taşınmaz kültür tabiat varlığı özelliği gösterdiğini dikkate alarak, söz konusu sahayı doğal sit ve açık hava müzesi olarak koruma altına almıştır. Bu doğal anıt her yıl çok sayıda yerli ve yabancı turist tarafından ziyaret edilmektedir (Ağrı Doğa Turizm Master Planı, 2013: 40). Birçok batılı araştırmacı ve yazar, Hz. Nuh'un Gemisi'nin Ağrı Dağı'na yani Ararat Dağı üzerine indiğini öne sürmektedirler (Belli, 2007: 11). Dört kutsal kitaptan biri olan Tevrat-ı Şerif'in tekvin babında Ağrı Dağı'na konan gemiden, Nuh ve Tebaasının Sürmeli Çukuru'na indiği kaydedilmektedir. Böylece anlaşıldığı gibi ilk insanlık ve medeniyet yeryüzüne Sürmeli Çukuru'ndan yayıldığı varsayılmıştır. Vaktiyle oğlu Yusuf'a kavuşan Yakup Peygamber'in, ömrünün son çağlarında atası Hz. Nuh'un Dağı'na gitmek istediği ve bunun üzerine çok ihtiyar olduğundan oğlu Yusuf ve Bünyamin'i yanına çağırarak; *"Atamızın ve insanlığın ikinci defa ilk ayak bastığı Ağrı Dağı'na gidiyorum. Bu son arzumdur, burada öleceğim. Beni Ağrı Dağı'na gömün"* diye vasiyet ettiği rivayet edilir. Yakup Peygamber'in kervanı Kenan ilinden ayrılır, günlerce yol aldıktan sonra çok güzel, Tanrı'nın bütün verimi esirgemediği Sürmeli Çukuru'na varır. Çok hoşlanır buradan, atası Nuh'un ilk ayak bastığı bu yerin kutsallığına inanarak Ağrı Dağı'na çıkar. İyice ziyaret eder. Yazın sıcak günlerinde bir ay Ağrı Dağı'nda kalır. Bir gün hastalanır, ölür ve vasiyeti yerine getirilerek Ağrı Dağı'nın yamacına gömülür. Büyük Ağrı Dağı koynunda Yakup Peygamber'in türbesi vardır. Buraya her yıl Temmuz, Ağustos ayında ziyaretçiler gelerek; kurban keser, adak adar, namaz kılar, ibadet ederler. Şimdi Ağrı Dağı'nın kucagında karniyarık büyük bir Yakup Vadisi vardır. Mezarı buradadır. Gayrimüslimler hac ziyareti için buraya gelirler (<https://media.turuz.com>). Yine birçok Ermeni turist Nuh'un oğullarından türediklerine inanmaktadırlar. Bu inancı kanıtlamak onları Ağrı Dağı'na çekmektedir. Ayrı bir çekicilik unsuru da Nuh'un oğulları tarafından kurulduğuna inanılan ilk mabette olduğu düşünülen defineyi elde etme arzusudur (Dirbo, 2017: 99). Bütün İslam Dünyası'nın ortak inancına göre, insan ırkı Hz. Adem ve Hz. Havva'dan çoğalmıştır. Yine bazı efsanelerden yola çıkarak; anlatılan Hz. Adem ve Havva'nın yaşadığı İrem Bahçeleri'nin, Ağrı Dağı'nın yakınında bir yerde bulunduğu inananlar da vardır (Doğanay, 2003: 177). Bu nedenle; Ağrı Dağı, çeşitli din ve uygarlıklarca kutsal bir yer olarak kabul edilmektedir. İl ve bölge ekonomisine önemli bir katkı sağlayabilecek potansiyelindedir (Karabulut, 2011: 44).

Fotoğraf 1. Ağrı Dağı'ndan Bir Görünüm

Fotoğraf 2. Nuh'un Gemisi Kalıntısından Bir Görünüm

Ahmed-i Hani Türbesi ve İnanç Turizmi Açısından Önemi

İnanç turizmi açısından bölgedeki diğer önemli değer yörenin önemli şair ve filozoflarından olan Ahmed-i Hani'nin mezarının bulunduğu **Ahmed-i Hani Türbesidir** (Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2011: 61).

Tasavvufi terbiye almış çoğu sufi meşrepli; Mevlana, Yunus Emre, Hacı Bayram-ı Veli, Aziz Mahmud Hüdayi gibi bilge kişiler İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde yaşamış, asırlarca unutulmayan, insanların gönüllerinde yer etmiş kişilerdir (Avan, 2011: 392). Tasavvuf edebiyatının oldukça önemsenen, değer verilen şair ve mutasavvıflarından olan Ahmed-i Hani, Mem-u Zin adlı eserinin sonuç bölümünde belirttiği üzere 1061/1650-1651 yıllarında dünyaya geldiği; vefatının ise mezar taşına yazılan beyitteki "*Hani Rabbi'ne uçtu*" cümlesinden ebced hesabına göre 1119/1707-8 yıllarına denk geldiği bilinmektedir. Ahmed-i Hani Hakkârî'nin Çukurca ilçesine bağlı Han köyünden ve Han aşiretinden gelmekte olup Doğubayazıt ilçesinde doğmuştur. Küçük yaşlardan beri ilim iştiağıyla dolu olan Hani, Muradiye ve Gulgun gibi dönemin medreselerinde eğitim almış ve Beyazıt, Ahlat, Şanlıurfa, Bitlis gibi değişik şehirlerde de bu ilmi çabasını devam ettirmiştir. Hani, ilmi tahsil ve seyahatlerinden sonra memleketi Doğubayazıt'a dönerek orada mescit ve medrese bina etmiş vefat edinceye kadar orada hem imamlık hem de müderrislik

görevlerini yürütmüştür. Hani, zamanın beylerinden Mir Muhammed'in sarayında babası ve abisi gibi divan kâtipliği de yapmıştır. Hani'nin bu görevde bulunması onun devrini iyi okuyan, ümera ile zıtlaşmanın faydasızlığını bilen ve onları yönlendirmeye matuf olarak yanlarında bulunan, bu manada gerçek ilm-i siyaseti bilen bir şahıs olduğunu göstermektedir. En meşhur eseri "Mem-u Zin" (Mem ve Zin) ve yine bu eserin dışında "Divan", Nubihara Bıçukan (Küçüklerin Baharı), Ekida İmane (İmanın Akidesi) de ona ait olduğu kesin olarak bilinen diğer eserlerdir (Köle, 2011: 371-372). Ahmed-i Hani Arapça, belagat ve dini ilimler tahsil etmiş, ayrıca astronomiyle de ilgilenmiştir. Başta dini ilimler olmak üzere, edebiyata genç yaştan itibaren vakıf olmayı başarmış, yaşadığı dönemin kültür, edebiyat ve düşünce dünyasına damgasını vurmuştur. Hani'nin işlediği konular ve ele aldığı ilimler çok çeşitli olmakla beraber; Mem-u Zin adlı eserinde ilahi aşkı anlatmıştır. Eserde asıl olarak vatan sevgisini dile getirmiş ve buna bağlı olarak ta Mem-u Zin'i bir sufünün kalbiyle, bir aşığın hissiyle ve usta bir şairin hüneriyle kaleme almıştır (Avan, 2011: 393-396).

Ahmed-i Hani türbesi, Doğubayazıt ilçesinde, İshakpaşa Sarayı'nın karşısında bulunmakta olup; Hani Baba Türbesi olarak da anılmaktadır (Bingöl, 2007: 312). Her yıl yüz binlerin ziyaret ettiği türbe askere giden, evlenen genç kız ve erkeklerin, şifa arayanların merkezi haline gelmiştir (Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2011: 61).

İnanç turizmi alanlarının ne kadar aktif olduğunun, talep gördüğünün bir göstergesi müze ve ören yerlerini ziyaret eden yıllık ziyaretçi sayıdır (Okuyucu ve Somuncu, 2013: 637). Doğubayazıt Kaymakamlığınca Serhat Kalkınma Ajansı ve İl Özel İdaresi'nin finansman desteğiyle ilçenin hâkim noktasına inşa edilen, yapımı 2017'de tamamlanan **Ahmed-i Hani Kent Müzesi** ve **Eski Doğubayazıt Evi**; filozof, tarihçi ve İslam mutasavvıfı Ahmed-i Hani'nin eserlerini ve yaşantısını ziyaretçilerle buluşturmaktadır. Konumu itibarıyla yerli ile yabancı ziyaretçilere yörenin gelenek ve göreneklerini de tanıma fırsatı sunmaktadır. Müze, yörenin tarihi dokusuna uygun mimari yapısıyla dikkati çekmektedir. İslam âlimi Ahmed-i Hani'nin hayatının ve yörenin 3 bin yıllık tarihinin anlatıldığı müze ile Eski Doğubayazıt Evi'nin açıldığı günden bu yana 5 bin kişinin gezdiği belirtilmiştir. Müzede aslına uygun olarak sergilenen objeler ve insan figürleri, bölgemizin önemli değerlerinden Ahmed-i Hani'nin eserlerini ve 3 bin yıllık gelenek göreneklerimiz gelecek nesillere aktarmaktadır (www.haberler.com).

Fotoğraf 3. Ahmed-i Hani Türbesi'nden Bir Görünüm

Ağrı İli İnanç Turizmine Ait Saha Araştırması

Bu kısımda, Ağrı merkezde ve Doğubayazıt ilçesinde bulunan turizm belgeli otellerin sahip ve yöneticilerinden ildeki inanç turizmine yönelik görüş, öneri ve beklentilerini tespit etmeye yönelik uygulama yapılmıştır.

Araştırmanın Amacı

Turizmin bölgesel kalkınmaya etkilerinin belirlenmesi ile ilgili farklı destinasyonlarda önemli araştırmaların yapıldığı bilinmektedir. Kalkınmaya ihtiyacı olan gelişmemiş yöreler turistik kaynak bakımından zengin ise kalkınmaları için turizmi önemli bir araç olarak kullanabilmektedirler. Ağrı ili de bu kapsamda ele alınabilecek bir destinasyona sahiptir. Çalışmanın amacı, Ağrı ilinin alternatif turizm kapsamında inanç turizmi açısından sahip olduğu potansiyelin bölge kalkınmasındaki rolünün tespit edilmesidir.

Araştırmanın Yöntemi ve Kapsamı

Konuya ilişkin veri toplamak amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden gözlem ve görüşme tekniği kullanılmıştır. Çalışmada zaman kısıtı nedeniyle yerel halkın ve turistlerin görüşlerine yer verilememiştir. Çalışmada Ağrı merkezde ve Doğubayazıt ilçesinde bulunan turizm belgeli 9 otel yöneticisi veya sahibinin görüşleri alınarak inanç turizminin bölge kalkınması açısından önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca, bölgede inanç turizminin geliştirilmesi için ne tür çalışmaların yapılabileceği ve bu yöndeki mevcut problemlerin ve olumsuzlukların neler olduğu gibi benzer sorulara verilen cevaplarla konuya açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

Bulgular ve Değerlendirmeler

Turizm Belgeli otellerin yönetici veya çalışanlarına şu sorular sorularak görüşleri alınmaya çalışılmıştır:

- 1-Bölgeye gelen turistlerin % kaçını inanç turizmini düşünerek gelmektedir?

- 2- Gelen yerli ve yabancı turistlerin ortalama kalış süreleri ne kadardır ve tahmini ne kadar harcama yapmaktadırlar?
- 3- Bölgede inanç turizmini engelleyen sorunlar nelerdir?
- 4- Bölgede inanç turizmine dikkat çekmek için neler yapılabilir?

Yöneltilen sorular neticesinde yetkililer görüşlerini şu şekilde ifade etmişlerdir:

1-Farklı inançlara ve değişik etnik gruplara mensup insanların Ağrı Dağı'nı kutsal olarak nitelendirmeleri bölgeye olan ilginin artmasını sağladığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda, bölgeyi ziyaret etmeye gelen yabancı turistlerin %100'ünü başta Nuh Tufanı ve Nuh'un Gemisi efsanesine inanan ve bu amaçla Nuh'un Gemisi'nin oturduğu dağ olarak bilinen Ağrı Dağı'nı ve İshakpaşa Sarayı'nı görmek için gelenler oluşturmaktadır.

Ahmed-i Hani, bölge halkı tarafından Veli olarak kabul edilen, asırlarca unutulmayan, insanların gönüllerinde yer eden önemli bilge kişilerdendir. Bu nedenle, başta bölge ve il nüfusuna kayıtlı yerel ve yabancı turistler tarafından Ahmed-i Hani Türbesi sıkça ziyaret edilmektedir. Ziyaretçiler maddi ve manevi sıkıntılarını atmak ve manevi bir huzur bulmak adına gelmekte, her türlü isteklerini burada dile getirip dua etmektedirler. Türbe, Doğubayazıt'ta İshakpaşa Sarayı ile birlikte aynı bölgede bulunmaktadır. Bu nedenle bir anlamda inanç ve kültür turizmi bir aradadır. Bu iki yapıt, bölgede önemli bir turizm potansiyeli olup; her geçen gün de artan bir ilgi görmektedir. Yerli turistlerin %100'ü Ahmed-i Hani türbesini ve İshakpaşa Sarayı'nı ziyaret etmek amacıyla gelmektedir.

2- Ağrı Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nden alınan 2017 yılının son dönemine ilişkin verilere göre, gelen turistlerin Mayıs 2018 döviz kuru ile il ve bölgeye yaptıkları ekonomik katkı aşağıda hesaplanmıştır.

Tablo 2. Bölgeye Gelen Turist Sayısı

Gelen Turist Sayıları	
Gelen Toplam Yerli Turist Sayısı	162 884
Gelen Toplam Yabancı Turist Sayısı	355 211
İshakpaşa Sarayı Ziyaretçi Sayısı	63 253

Kaynak: Ağrı Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü, 2017

Görüşme yapılan otel sahip veya yöneticileri gelen yabancı turistlerin ortalama Ağrı'da 3 gün kaldıklarını ve yaklaşık 3 günlük 1 000.00TL harcama yaptıklarını belirtmişlerdir. Tablo 2'den görüleceği üzere; gelen toplam yabancı turist sayısı 355 211'dir. Buna göre kişi başı ortalama 260 dolar harcama yaptıkları varsayıldığında (Mayıs 2018 durumuna göre);

Gelen yabancı turistlerin ile ekonomik katkısı=355211 x 260= 92.354.860 dolardır.

Yine gelen yerli turistler de ortalama Ağrı'da 3 gün kaldıklarını ve yaklaşık 3 günlük 1 000.00TL harcama yaptıklarını belirtmişlerdir. Tablo 2'den gelen toplam yerli

turist sayısının 162 884 olduğu görülmektedir. Buna göre kişi başı ortalama 260 dolar harcama yaptıkları varsayıldığında;

Gelen yerli turistlerin ile ekonomik katkısı= 162 884 x 260 = 42.349.840 dolardır.

Buna göre inanç turizminin bölgeye ekonomik kalkınma anlamında toplam katkısı yaklaşık 134.704.700 dolar olarak gerçekleşmektedir.

3- İnanç turizmini engelleyen mevcut sorunları otel sahip veya yöneticileri özetle şu şekilde sıralamışlardır:

- 1- Güvenlik sorunu turizmi kötü etkilemektedir.
- 2- Ağrı Dağı'nın turizme kapalı olması (Güvenlik sorunu), bölge ve il turizmini çok olumsuz etkilemektedir.
- 3- Yolların kapalı olması (Van Yolu- Tendürek) (Güvenlik sorunu), turizmi olumsuz etkilemektedir.
- 4- Tanıtım yetersizliği turizm sektörü için önemli bir eksikliklerdir.
- 5- Ağrı'ya Avrupa'dan gelen turistlerin %80-90'ı Ağrı Dağı için gelmektedir.
- 6- İran'dan gelen ziyaretçilere sınırda daha iyi davranılması gerekmektedir.

Yapılan görüşmeler neticesinde turizmin ve çalışmanın konusu gereği inanç turizminin bölgede gelişmesini engelleyen sorunların başında en önemli tehdit unsuru olan terörün gelmekte olduğu ve bu nedenle de güvenliğin sağlanamamasının sorun teşkil ettiği belirtilmiştir. Terörle mücadele eden ülkelere bakıldığında ekonomik kalkınmanın gerilediği, yeni istihdam harcamalarına ayrılan bütçeden zorunlu olarak savunma harcamalarına da kaynak aktarımı yapıldığı gözlenmektedir. Bu durum bir yandan ekonomik kalkınmanın durmasına ya da gerilemesine neden olmakta diğer yandan da ekonomiye bağlı işsizliği olumsuz etkilemektedir. Ağrı ili de yıllarca terörle olan mücadele sürecinde derin yaralar almıştır. Bu nedenle terörü besleyen nedenler ortadan kaldırılmaya çalışılmakta ve bu konuda gerek mülki idare ve yerel yönetimler, gerek akademisyenler ve sivil toplum kuruluşları da birlikte hareket etmelidirler. Bölgede yoksullukla ilgili bir takım kararlar alındığında yine terörün önüne geçilebileceği bir gerçektir. Böylece güvenli bir ortamda başta can güvenliği ve seyahat özgürlüğü de sağlanmış olacaktır ve bölgeye yapılacak iktisadi girişimlerin önündeki engeller de kaldırılmış olacaktır (Şen, 2015: 57-58). Huzur ve güven ortamının sağlanmasıyla Ağrı Dağı'nın tekrar tırmanışa açılması durumunda bölgede turizm ve ticaret canlanacaktır. Ağrı Dağı, "1998- 2015 yılları arasında tırmanışa, 2002 yılında turizme açılmıştı. Dağ, 2 yılı aşkın süredir de kapalıdır. Özellikle Ağrı Dağı'na Doğubayazıt ve Iğdır rotasından tırmanış yapmak isteyen yabancı dağcılar, Ağrı Dağı'nın turizme açılmasını istemektedirler. Ağrı Valiliği, artan terör olaylarından dolayı; Ağrı Dağını "özel güvenlik bölgesi" ilan ederek 2015 yılının Ağustos ve Eylül aylarında yapılan askeri operasyonları gerekçe göstererek kapatmıştır (www.hürriyet.com). Yine ilin İran'la sınırının olmasından dolayı; ziyaretçilerin çoğunu İran'dan çekmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2013:248). Bu nedenle gelen ziyaretçilerin hoş görüşle karşılanmaları ve sınırdan giriş yaptıkları andan itibaren memnun kalmaları sağlanmalıdır.

Terör ve güvenlik sorunundan dolayı yine bölgede önemli bir turizm potansiyeli olan Ağrı Dağı'nda alternatif turizm türleri(dağcılık, doğa yürüyüşü, kuş gözlemciliği,

avcılık, fotoğrafçılık gibi) gelişme imkanı bulamamaktadır ve Ağrı Dağı atıl bir vaziyettedir. Ağrı Dağı, öncelikle terör ve güvenlik sorununun çözülmesi halinde bölge turizminde aktif hale getirilebilecektir. Kutsal bir değerinin olmasından dolayı; başta inanç turizmi olmak üzere çeşitli turizm faaliyetleri açısından da bölgeye çok sayıda yerli ve yabancı turist çekilebilecektir.

4-İnanç turizmi açısından önemli bir potansiyeli olan Ağrı ilinin turizmden arzu ettiği payı alabilmesi; bölgenin kalkınması ve gelişmesi için önemlidir. Bu anlamda otel sahip veya yöneticilerinden alınan görüşler doğrultusunda *yapılabilecekler ve öneriler* ise aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- Terör ve güvenlikten dolayı öncelikli olarak bölge ve bölge halkı konusundaki olumsuz önyargıların kaldırılması gerekmektedir. Bunun için yerli ve yabancı turistleri bölgeye çekmek adına bölgenin sosyal medyada yeterli tanıtımı yapılmalıdır. Bunun için; bölgede bir tanıtım filmi, belgesel çekilebilir. Sosyal medyada yine bölge ve bölge halkı konusunda da olumlu imaj algısının oluşturulması gerekmektedir. Özellikle ilin turistik tanıtımı yapıldığında; son yıllarda Doğu Ekspresi Turları aracılığıyla bölgeye ziyaretçilerin gelmesi de sağlanabilir.

- Bölgenin turizm potansiyelini tanıtmak adına başta Ağrı Dağı olmak üzere Ahmed-i Hani, İshakpaşa Sarayı gibi değerleri ve kentin kimliğini tanıtıcı reklam, broşür hazırlanıp çeşitli hediyelik eşyalar ve ürünler imal edilebilir. Gelen turistlerin geri döndüklerinde yanlarında götürebilecekleri çeşitli materyallerin imali, bölgeye ekonomik kazanım sağlamanın yanında tanıtımına da yardımcı olacaktır.

- İnanç turizmi kapsamında Ağrı'ya gelen yerli ve yabancı turistlerin Ağrı'da kalış sürelerini arttırabilmek, daha fazla kalma arzusu uyandırabilmek için ilde sosyal ve kültürel etkinliklere ağırlık verilmeli, il çekici ve cazip hale getirilmelidir. Bölgede alternatif turizm türlerinden de (kültür, sağlık, doğa turizmi gibi) faydalanabilecekleri farklı aktiviteler yapmalarına imkân tanıyan ortam sunulmalıdır.

- Gelen turistlerin çoğu bölgede konaklama yapmadan geri dönmektedir. Yine konaklamanın sağlanması ve kalış sürelerinin arttırılabilmesi için; mevcut tesislerin revize edilerek eksikliklerinin giderilmesi ve hizmet kalitesinin arttırılması gerekmektedir. Çevre düzenlemesine ve altyapı çalışmalarına ağırlık verilmelidir. Yeme içme işletmelerinin sayısının arttırılarak; gelen turistlere yöresel lezzetler sunulabilir. Mevcut pasajlarda düzenleme yapılarak gelen turistlerin alışveriş imkânları sağlanmalıdır. Vakit geçirebilecekleri sosyal imkânlarla kalış süreleri arttırılabilir.

- Bölge halkında turizme yönelik olumlu algı oluşturulmalıdır. İnanç turizmi kapsamında bölgeye gelen farklı dinlere mensup olan kişilere karşı hoşgörülü olmaları gerekmektedir.

- İnanç ve kültür turizminin bir arada olduğu (Ağrı Dağı, İshakpaşa Sarayı ve Ahmed-i Hani Türbesi) bölgenin bir konsept olarak sunulması gerekmektedir. Ağrı Dağı'nın kutsal olduğuna inanıldığı için; bu alanda farklı faaliyetler gerçekleştirilebilir. Bu anlamda nikâh uygulamalarının yapılabileceği bir alan düzenlenebilir. İnsanların para atarak dileklerde bulunabilecekleri bir dilek havuzu yapılabilir.

• Yine inanç turizmi kapsamında bir bölgede yapılan türbe ziyaretleri çerçevesinde yerel halkla ziyaretçiler arasında yaşanan olumlu etkileşimler sayesinde ziyaretçilerin memnuniyet düzeyleri artarken; yerel halkın da bundan istifade etmesine katkı sağlanacaktır. İki taraflı bir kazancın olacağı bu tür turistik aktivitelerin gelişmesiyle türbe ve çevresinde sosyal ve ekonomik anlamda canlılık sağlanacaktır. Böylece gelen ziyaretçilerle bölge halkının kaynaşmasına vesile olunacak hem de maddi ve manevi açıdan olumlu etkileşimlerin kurulmasına zemin hazırlanacaktır (Sezer ve Öztürk, 2014:464).

• Manevi kişiliğiyle önemli bir değer olan Ahmed-i Hani'nin düşünceleri, felsefesi eserlerinde dile getirdiği barış, kardeşlik, sevgi ve hoşgörü anlayışı başta bölge halkı olmak üzere gelen ziyaretçilere anlatılmalıdır. Bölgede barış, huzur, güven ortamının sağlanması ve kardeşlik duygularıyla hareket eden bir toplum oluşturulabilmesi açısından Ahmed-i Hani'nin örnek bir değer olarak bölgeyle bütünleşmesi önemlidir. Bu kapsamda yapımı 2017'de tamamlanan Ahmed-i Hani Kent Müzesi'nin ve Eski Doğubayazıt Evi'nin; Ahmed-i Hani'nin eserlerini ve yaşantısını ziyaretçilerle buluşturulmasının, yerli ve yabancı ziyaretçilere yörenin gelenek ve göreneklerini tanıttırmasının bölge için de olumlu imaj oluşmasına katkı sağlayacağı düşünülebilir.

Sonuç

Bölge inanç turizmi açısından önemli bir potansiyele sahipken, bu potansiyelin sektörel bazda ekonomik katma değer yaratan bir alana dönüştürülememesi önemli bir kayıptır. Elde edilen veriler ve yapılan görüşmeler neticesinde; inanç turizminin bölgeye sağladığı toplam ekonomik katkının yaklaşık 134.704.700 dolar olduğu tespit edilmiştir. İnanç turizminden sağlanan bu gelirin bölge şartları ve nüfusuna göre, önemli bir rakam olduğu söylenebilir. Ayrıca; verilere göre, müze ile eski Doğubayazıt evini açıldığı günden bu yana 5 bin kişinin gezdiği de (www.haberler.com) dikkate alındığında inanç turizminin bölgeye sağladığı ekonomik katkının daha da fazla olabileceği anlaşılmaktadır. Bölgeye gelen turist sayısındaki artışla birlikte turistlerden elde edilen döviz geliri de artacak ve turizme bağlı olarak diğer işletmelerin sayısındaki artış istihdamı da olumlu etkileyecektir. Ağrı ilinde yapılan bu çalışma ile inanç turizminin bölge ekonomisine sağladığı ekonomik katkı ortaya konularak farkındalık oluşturulmaya çalışılmıştır. Daha sonraki yıllar açısından da inanç turizminin ekonomik anlamda bölgeye ciddi katkılar sağlayacağı yönünde dikkat çekilmiştir. Çalışmanın bundan sonraki yapılacak olan çalışmalara da literatürde katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bölgede inanç turizminin geleceğe yönelik daha iyi duruma getirilmesi için yukarıda 4. maddede "yapılabilecekler ve öneriler" kısmında sıralanan vurguların gerçekleştirilmesinin anlamlı olacağı söylenebilir.

Kaynakça

- Aalten, G. (2011). Çağdaş Zamanda Hz. Nuh'un Gemisi'nin Tanıkları, III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, Editör: Oktay Belli, 412-416.
- Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2011). Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi, Ağrı.
- Akat, Ö. (2008). Pazarlama Ağırlıklı Turizm İşletmeciliği, Ekin Yayıncılık.

- Akiş, E. (2011). Küreselleşme Sürecinde Bölgesel Kalkınma Yaklaşımındaki Gelişmeler ve Bölgesel Kalkınma Ajansları, *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı: 44, 237-256.
- Aksoy, M. (2002). "Türkiye'de İnanç Turizmine Genel Bir Bakış ve Hristiyanlığın Seyahate Verdiği Önem", *Dinler Tarihi Araştırmaları-III Sempozyumu*, Dinler Tarihi Derneği Yayınları/3, Ankara.
- Albayrak, A. (2013). *Alternatif Turizm*, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Avan, N. (2011). Osmanlı Dönemi Ağrı Bölgesindeki Tasavvufi Hareketler (Ahmed-i Hânî Örneği), III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, Editör: Oktay Belli, 392-397.
- Aydemir, B., ve Yaşar, İ. (2015). Yerel Ekonomik Kalkınmada Turizmin Rolü ve Turizm İşletmelerinin Yaklaşımlarının Belirlenmesi: Rize Örneği, 3. Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı, Fırat Kalkınma Ajansı ve Bingöl Üniversitesi, 488-504.
- Bahar, O., ve Kozak, M. (2012). *Turizm ve Rekabet*, Detay Yayıncılık.
- Bahar, Ozan (2007), "Bölgesel Kalkınmada Turizm Sektörünün Ekonomik Açından Yeri ve Önemi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, Sayı 19.
- Baykul, A., ve Maden, S. I. (2017). Bölgesel Kalkınma ve Turizm İlişkisi: TR61 Bölgesi Üzerine Bir Değerlendirme, *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 65-73.
- Bayraktı, S. (2016). *Turizmin Ekonomi Politikası*, Editör: Ceyhan Can Özcan, Paradigma Akademi.
- Belli, O. (2007). Tarih Boyunca Ağrı Dağı, I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, Editör: Oktay Belli, Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, 4-21.
- Belli, O. (2011). Hz. Nuh'un Gemisi'nin Ağrı Dağı Üzerinde Bulunduğu Konusunda Halk Ozanlarının Yazmış Olduğu Şiirler, III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, Editör: Oktay Belli, 47-63.
- Çakılcıoğlu, M. (2013). "Turizm Odaklı Sürdürülebilir Kalkınma İçin Bir Yöntem Önerisi", *Tasarım +Kuram*, Cilt: 9, Sayı: 6, 27-42.
- Çeken, H. (2008). "Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme", *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi (C.X ,S 11)*, 293-306.
- Çeken, H. (2016). *Turizm Ekonomisi*, Detay Yayıncılık.
- Çetin, Y. (2009). Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri İle Ağrı, Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Dırbo, A. H. (2017). *Ağrı'nın Turizm Potansiyeli ve Pazarlama Sorunları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğan, S. ve Yıldız, Z. (2007). Bölgesel kalkınma, turizmin ilişkisi ve göller bölgesi kalkınmasında alternatif turizm potansiyelinin kullanılabilirliğine yönelik bir araştırma. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6,147-181.
- Doğanay, H. (2003). Ağrı Dağı ve Turistik Önemi, *Doğu Coğrafya Dergisi* 8(9), 171-179.

- Eşitti, B., ve Kınır, S. (2015). Konya İli Örneğinde Kalkınma ve İnanç Turizmi, *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 6 (12), 175-190.
- Eykay İ., Dalgın, T. ve Çeken, H. (2015). İnanç Turizmi Potansiyeli Açısından Antakya'nın Değerlendirilmesi, *Journal of Life Economies*, 59-74.
- Gülbahar, O. (2009). Turizmin Bölgelerarası Gelişmişlik Farklarını Gidermedeki Rolü (Türkiye Örneği), *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23 (1), 19-47.
- Harbalıoğlu, M. ve Ünal, İ. (2013). Yalvaç'ta İnanç Turizmi ve Sosyo – Ekonomik Etkileri, *International Conference on Religious Tourism and Tolerance*, Ed. Muhsin Kar, Konya, 1191-1197.
- Harunoğulları, M. (2016). Kilis'in İnanç Turizmi Potansiyeli ve Kutsal Mekanları, *Turkish Studies International Periodical Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11(21), 177-210.
- Karabulut, K. (2011). Kars İlinin Kalkınma Stratejisi Nasıl Olmalıdır?, *Kafkas Üniversitesi İİBF Dergisi*, 1(2), 38-52.
- Kervankıran, İ. ve Eryılmaz, A. G. (2017). İnanç Turizmine Yönelik Ziyaretçi Algılarının Demografik Farklılıklar Açısından İncelenmesi: Konya Mevlana Müzesi Örneği, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 59, 276-296.
- Keskin, A. (2016). Yerel Kalkınmada Yerel Yönetimlerin Rolü: Turizm Örneği, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30(1), 143-154.
- Kızıldemir, Ö. ve Sarıışık, M. (2017). Turizm Endüstrisinin Ekonomik Etkilerinin Bölgesel Kalkınmaya Etkileri: Adana'da Yerel Paydaşlar Üzerine Bir Araştırma, *Uluslararası Ticaret ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 38-58.
- Kozak, N., Kozak, M., A. ve Kozak, M. (2015). Genel Turizm, İlkeler-Kavramlar, Detay Yayıncılık.
- Köle, B. (2011). Ahmed-i Hânî'nin "Mem û Zin" Adlı Eserinde Mecazî Aşk –Hakikî Aşk İlişkisi, III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, Editör: Oktay Belli, 371-382.
- Künü, S., Hopoğlu, S., Gürçam, Ö. S. ve Güneş, Ç. (2015). Turizm ve Bölgesel Kalkınma Arasındaki İlişki: Doğu Karadeniz Bölgesi Üzerine Bir İnceleme, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 7, 71-93.
- Murat Kızı, M. S. (2011). III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, Editör: Oktay Belli, 581-588.
- Nasibov, İ. ve Şen, L. M. (2017). Dini Turizmin Kültürel Turizm Talebine Etkisi: İstanbul Örneği, *Journal of Recreation and Tourism Research*, 416- 423.
- Noah's Ark Ministries International (2011). III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, Editör: Oktay Belli, 476-489.
- Okuyucu, A. ve Somuncu, M. (2013). Türkiye'de İnanç Turizmi: Bugünkü Durum, Sorunlar ve Gelecek, *International Conference on Religious Tourism and Tolerance*, Ed. Muhsin Kar, Konya, 627-643.
- Olçay, A. ve Albuz, N. (2016). İnanç Turizmi ve Türkiye'nin Tanıtımına Katkısı, 1-25. <https://www.researchgate.net/> adresinden erişildi.

- Öcal, T., Mitolojik Yönden Ağrı Dağı ve Gemikaya, <http://media.turuz.com> adresinden ulaşıldı. Erişim tarihi: 12.06.2018.
- Özyakışır, D. (2011). Beşeri Sermayenin Ekonomik Kalkınma Sürecindeki Rolü: Teorik Bir Değerlendirme, Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, 6(1), 46-71.
- Perktaş, E. Bölgesel Kalkınma Özelinde Girişimciliğin Ekonomik Kalkınma Sürecindeki Rolü. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 7, Aralık 2014, 472-486.
- Poria, Y.,Butler, R. ve Airey, D. (2003). Tourism, Religion and Religiosity: A Holy Mess. Current Issues in Tourism, 4(6), 340-363.
- Samırkaş, M. ve Bahar, O. (2013). Turizm, Yoksulluk ve Bölgesel Gelişmişlik Farklılıkları, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Sevinç, H., ve Azgün, S. (2012). Bölgesel Kalkınma ve İnanç Turizmi Bağlamında Akdamar Kilisesi Örneği, *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 2 (2), 17-21.
- Sezer, İ. ve Öztürk, B. (2014). İnanç Turizmi Bağlamında Yapılan Ziyaretlerin Mekânsal Etkileri Üzerine Ev Sahibi Toplumun Geliştirdiği Tepkiler: Boztekke Köyü (Giresun Merkez İlçe) Örneği. Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi (TÜCAUM) VIII. Coğrafya Sempozyumu, 463-472.
- Somuncu, M. (2006). Turizmin Kalkınmaya Etkisi ve Türkiye Turizmindeki Bölgesel Farklılıklar, Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi *IV. Ulusal Coğrafya Sempozyumu Bildiri Metinleri*, Ankara,163-177.
- Şen, Y. (2015). Terörün Toplumlar Üzerindeki Sosyo- Ekonomik Etkilerine Bakış: PKK Terörü ve Ağrı Gerçeği, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1(2), 17-70.
- Şengel, Ü., Zengin, B. (2017). Bitlis İlinin Kalkınmasında Turizmin Rolünün Yerel Halkın Demografik Özelliklerine Göre Değerlendirilmesi, Türk Turizm Araştırmaları Dergisi, 1(2), 1-19.
- Şirvan Şen Demir, (2014). Beş Yıllık Kalkınma Planlarından Türkiye Turizm Stratejisi 2023'e: Turizmde Tanıtma Çalışmalarına Yönelik İçerik Analizi, Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (15), 101-119.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2013). TRA2 Bölgesi 2014-2023 Taslak Bölge Planı.
- T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı (2013). Doğa Koruma ve Milli Parklar 13. Bölge Müdürlüğü, Ağrı Şube Müdürlüğü, Ağrı Doğa Turizm Master Planı.
- T.C. Serhat Kalkınma Ajansı. (2013). Hüseyin Tutar vd., Ağrı'nın Sosyo- Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları, Editör: Hüseyin Tutar, SERKA.
- Taşdemir, İ. (2011). Ağrı İli Turizm Potansiyeli ve Diyardın Kaplıcaları, Editör: Oktay Belli, III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, s. 619-625.
- Tekin, A. (2011). Küreselleşen Dünyada Bölgesel Kalkınma Dinamikleri, Kamu Politikaları ve Bölgesel Kalkınma Ajansları, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 29.
- Tolunay, A. ve Akyol, A. (2006). Kalkınma ve Kırsal Kalkınma: Temel Kavramlar ve Tanımlar, Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, Seri: A, Sayı: 2, 116-127.

- Toy, S., Çalışkan, U. (2016). Türkiye’de Bölgesel Kalkınmanın Yeni Aktörleri Olarak Kalkınma Ajansları ve Örnek Bir Uygulama “İnovasyona Dayalı Bölgesel Turizm Stratejisi ve Eylem Planı”, *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 106-120.
- Tunçsiper, B., ve Özyılmaz, G. (2009), Yerel Ekonomik Kalkınma Sürecine Turizm Sektörünün Etkisi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, 53-70.
- TÜSiAD(2012). Sürdürülebilir Turizm, www.getob.org/wp-content/uploads/dosyalar/SurdurulebilirTurizmRaporu adresinden erişildi.
- Usta, Ö. (2016). Turizm, Genel ve Yapısal Yaklaşım, Detay Yayıncılık.
- Üçler, Y. T., Koraş, M. ve Güçlü, Y. (2016). Bölgesel Kalkınmada Sosyal Sermayenin Rolü: Konya Bedesten Örneği, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, (35), 285-299.
- <http://www.haberler.com>. İshakpaşa Sarayı haberleri. Erişim Tarihi: 29.11.2018.
- <http://www.hurriyet.com>. Yerel haberler. Erişim Tarihi: 22.12. 2018